

УКРАЇНА У СВІТІ

УДК 94(477.7)

Чирко Б.В.

ЕТНІЧНІ НІМЦІ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН (1920-1950-і рр.)

Метою публікації є дослідження етнополітичних, соціально-економічних, демографічних та інших процесів, які відбувалися у середовищі німецької етнічної групи України в контексті радянсько-німецьких міждержавних відносин у 1920-1950-х рр. Автор аналізує ставлення органів державної влади до німецької етнічної спільноти, причини, механізми реалізації, демографічні та соціально-політичні наслідки політичних репресій сталінського режиму щодо етнічних німців, масові депортації німецького населення з регіонів традиційного проживання у міжвоєнний період.

Автор підкреслює, що репресивні акції були зумовлені і тісно пов'язані з адміністративно-наказовими методами здійснення внутрішньої політики, мілітаризацією економіки, колективізацією села, насильницькими хлібозаготівлями, антирелігійними кампаніями тощо. Репресії щодо «націоналістів» (німецьких, польських та інших) пов'язувалися й з міжнародним фактором – загостренням становища у світі. Погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею і відповідне посилення антинімецької та антипольської пропагандистської кампанії зумовили, зокрема, особливу упередженість радянських владних структур щодо німецького та польського населення, що розглядалося як потенційна база «фашистської» діяльності у країні.

В публікації аналізується соціальний й правовий статус «фольксдойче» у роки Великої вітчизняної війни та ставлення до «етнічних німців» України з боку нацистського окупаційного режиму. Розглядаються статус та характер перебування етнічних німців у режимі спецпоселень, репатріації та проблеми роз'єднаних сімей у повоєнні часи.

Особливу увагу автор приділяє проблемам зняття обмежень у правовому становищі більшості німецького населення СРСР у результаті німецько-радянських переговорів в Москві 1955 р., спроби етнічних німців та органів державної влади України забезпечити етносоціальні, культурні, релігійні та духовні запити німецької етнічної спільноти в умовах сучасного українського державотворення та поглиблення демократичних процесів в українському суспільстві.

Ключові слова: етнічні німці, Україна, СРСР, Німеччина, міждержавні відносини, сталінський режим, репресії, терор, депортації, репатріації.

Етнополітичні, соціально-економічні та інші процеси у середовищі німецької етнічної групи знайшли суттєве відображення у працях українських та закордонних дослідників. Зазначені проблеми досліджуються у наукових працях В.В. Ченцова, М.М. Шитюка, Н.В. Осташевої, М.І. Панчука, В.Б. Євтуха, О.С. Рубльова, В.М. Нікольського, А.І. Савіна, А. Айсфельда, а також інших дослідників історії німецької етнічної групи в Україні. Автор пропонованої публікації продовжує дослідження особливостей становища німецької етнічної групи у контексті радянсько-німецьких міждержавних взаємин у 1920-1950-х рр.

Наприкінці 1920-х рр. в СРСР остаточно сформувався сталінський тоталітарний режим. Кардинальні зміни сталися у галузі національної політики – починає згортатися українізація, змінюється державна політика щодо національних меншин. Особливого розмаху набувають репресивні акції щодо «націоналістів» та «фашистів», зокрема із середовища національних меншин. Переслідування «націоналістів» та «фашистів» було зумовлено і тісно пов'язане з адміністративно-наказовими методами здійснення внутрішньої політики, посиленням репресивної політики тоталітарного режиму. Репресії щодо «націоналістів» (німецьких, польських та інших) пов'язувалися й з міжнародним фактором – загостренням становища у світі. Погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею і відповідне посилення антинімецької та антипольської пропагандистських кампаній зумовили, зокрема, особливу упередженість радянських владних структур щодо німецького та польського населення, яке розглядалося як потенційна база «фашистської» діяльності у країні. Проте цілеспрямовані пропагандистські кампанії та репресивні дії каральних органів режиму, цільовим об'єктом яких були етнічні німці в СРСР, почалися набагато раніше загострення радянсько-німецьких відносин на початку 1930-х рр. Про це, зокрема, йдеться в публікаціях доктора В. Хеделера та російського дослідника історії німців СРСР А. Савіна. На підставі архівних документів, які були виявлені нещодавно, А. Савін констатує, що, задовго до приходу в Німеччині до влади нацистів, а також виникнення воєнної небезпеки, керівництво радянських спецслужб почало формулювати концепцію німецької діаспори «як шпигунської та диверсійної бази» в СРСР [1, с. 215-217]. Нові підходи до історії виникнення та інтенсифікації антинімецьких кампаній в СРСР А. Савін обґрунтовує на підставі архівних документів. Першочергово, йдеться про такі документи, як Циркулярний лист ОДПУ СРСР № 7/37 «Щодо німецької розвідки та боротьби з нею» (9 липня 1924 р.) та Довідка КРВ ОДПУ «Німецька контрреволюційна робота в СРСР» (не пізніше 14 липня 1925 р.) [2, с. 8].

Аналізуючи зазначені документи звернемо увагу на особливий характер відносин між Радянською Росією та Німеччиною, який склався на початку 1920-х рр. 6 травня 1921 р. у Берліні була підписана тимчасова угода про відновлення торговельно-економічної співпраці між РСФРР та Німеччиною [3, с. 223-224]. Особливу роль у радянсько-німецьких відносинах відіграв Раппальський договір від 16 квітня 1922 р., на підставі якого між Росією та Німеччиною відновлювалися дипломатичні та консульські відносини. На початку 1920-х рр. у результаті активізації радянсько-німецьких відносин в Радянську Росію для роботи на промислових та інших об'єктах була залучена значна кількість німецьких інженерів. У межах дипломатичних відносин між країнами у Ленінграді, Тифлісі, Новосибірську, Владивостоці, а також Харкові, Одесі та Києві були відкриті німецькі консульства. Водночас, діяльність представників дипломатичних служб, німецьких інженерів, представників

комерційних фірм та інших громадян Німеччини, які перебували у країні, а також їх можливі контакти з мешканцями німецьких колоній відстежувалися спецслужбами режиму. Звернемо увагу і на те, що наявність 100 тис. етнічних німців, які мешкали в німецьких та менонітських колоніях країни, розглядалася Державним політичним управлінням як можлива база для здійснення широкомасштабної розвідувальної та антирадянської діяльності з боку Німеччини. В циркулярному листі ОДПУ СРСР № 7/37 «Щодо німецької розвідки та боротьби з нею» (9 липня 1924 р.) за підписами заступника голови ОДПУ СРСР Г.Г. Ягоди та начальника Контррозвідувального відділу ОДПУ А.Х. Артузова, зазначалося: «Після укладання Раппальського договору, німецька промисловість й торгівля отримали можливість розгорнути свою діяльність на території нашої республіки. З цього моменту спостерігається величезний вплив німецьких комерсантів-концесіонерів, промисловців та різних дільців, якими засновуються торговельно-промислові підприємства, транспортні об'єднання, туристичні контори та концесії» [2, с. 123]. У документі стверджувалося: «Переважна більшість цих підприємств займається розвідкою. Нерідко ці підприємства та різні контори є виключно розвідувальними бюро, для яких вивіска та зазвичай дуті комерційні комбінації є необхідним маскуванням» [2, с. 123]. Як підкреслювалося в циркулярі ОДПУ, «осною для німецької розвідки в Росії є багатомільйонне населення німецького походження (куркульські та «інтелігентські» елементи нім[ецьких] колоній у селах та містах), яке є головним джерелом отримання й збирання німецької розвідкою відомостей, на що німці звертають особливу увагу» [2, с. 124]. Центрами розвідувальної діяльності називалися організації Німецького Червоного Хреста, а також союзи німецьких колоністів – «культурферейни».

В іншому документі – аналітичній довідці Контррозвідувального відділу ОДПУ «Німецька контрреволюційна робота в СРСР» (не пізніше 14 липня 1925 р.), йшлося про участь німецького населення у здійсненні контрреволюційної та розвідувальної діяльності на користь Німеччини. Аналітична довідка, як і циркулярний лист від 9 липня 1924 р., була розроблена за участю начальника КРВ ОДПУ А.Х. Артузова. У ній значна увага приділялася аналізу становища у німецьких колоніях України. А.Х. Артузов зазначав: «Обстеження, яке було проведене КРВ ОДПУ наприкінці 1924 р. на Україні, Південному-сході та Поволжі дало такі результати: на Україні є понад 300 німецьких колоній, чисельністю понад 100 тис. душ [як відомо, за матеріалами перепису населення 1926 р. в Україні проживало майже 400 тис. громадян німецької національності. – Б.Ч.], організованих в різні колоністські союзи. Облік німців у м. Харкові засвідчив, що з наявних 300 німців жодного безробітного немає – кожен з них займає гарну посаду. Вони настільки міцно засіли в нашій промисловості, що у деяких її галузях мають в своїх руках керівництво. Між собою німці становлять особливу національну групу,

безпосередньо пов'язану з колоністами» [2, с. 153]. Аналізуючи стан німецьких колоній в Україні А.Х. Артузов зазначав, що значна частина німецького населення мешкає в Катеринославській та Одеській губерніях. Стосовно німецьких колоній Одеської губернії в документі зазначалося: «Німецькі колоністи мешкають на всій території губернії, особливо вздовж румунського кордону. Чисельність їх перевищує колоністів Катеринославської губернії. Німецьке консульство в Одесі є ідейним центром національної й антирадянської роботи серед німців, поширюючи свій вплив і на Катеринославську губернію, на південне узбережжя Чорного моря аж до самого Новоросійська, зокрема й Крим» [2, с. 155]. Особлива увага співробітників Контррозвідувального відділу ДПУ щодо німецьких колоній Одеської губернії пояснювалася тим, що вони були розташовані у безпосередній близькості до Бессарабії та румунського кордону, які вважалися стратегічно важливими у військовому та політичному відношенні. Частина німецьких колоній Катеринославської губернії знаходилася в іншому стратегічно важливому регіоні – Криму та південному узбережжі Чорного моря. За логікою ДПУ мешканці німецьких районів прикордонної смуги, могли стати об'єктом впливу німецької й румунської розвідок та брати участь у контрреволюційній й антирадянській діяльності. У висновках Контррозвідувального відділу ОДПУ стверджувалося: «Німці населяють великі промислові райони, прикордонну зону, стратегічно важливі області та благодієльні [згідно документу. – Б.Ч.] землеробські райони.

Німецькі колоністи становлять особливу націоналістичну [згідно документу. – Б.Ч.] одиницю, за соціальним складом куркульську, за політичним характером монархічно-фашистську. Релігійні й культурні особливості ще більше посилюють їх вороже ставлення до комунізму та радвлади. Німецькі колонії є базою антирадянської політики німців і політики підриву зсередини. ... Всі німецькі колонії та їх керівники широко використовуються як інформаційна, а у випадку війни – шкідницька база» [2, с. 156]. Наведені документи свідчать про те, що з середини 1920-х рр., задовго до масових репресій періоду «Великого терору» 1937-1938 рр., німецьке населення країни розглядалося спецслужбами режиму як база для розгортання масової антирадянської, націоналістичної та монархічної пропаганди, а також здійснення розвідувальної діяльності на користь Німеччини та інших іноземних країн.

Заяви щодо німецьких, польських та інших «націоналістів» й «фашистів» стали сигналом для посилення шовіністичної кампанії, у перших ешелонах якої було радянсько-партійне керівництво республіки. Політбюро, Оргбюро та Секретаріат ЦК КП(б)У прийняли десятки постанов, на підставі яких проводилися «чистки», а потім і ліквідація навчальних закладів, які здійснювали роботу мовами національних меншин. Поряд із ліквідацією національних навчальних закладів та інших культурно-освітніх установ

проводилася реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць.

У 1935-1937 рр., поряд з ліквідацією інститутів національно-культурного розвитку, продовжувалися арешти та заслання тих, хто проходив за сфальсифікованими справами «контрреволюційних» та «націоналістичних» організацій. Масового характеру набули депортації національних меншин з місць їх історичного проживання в Україні. Як і в попередні роки, репресивні акції супроводжувалися інтенсивною пропагандистською кампанією. Радянський партійний актив, «пропагандисти» з НКВС з маніакальною наполегливістю намагалися сформувати образ «ворога». На мітингах та зібраннях, з трибун партійних форумів лунали заклики до розправи з німецькими та польськими «фашистами». «На Україні ми, передусім, зустрічаємося з фашизмом польським та німецьким», – з повним знанням справи «констатував» В. Балицький на січневому 1936 р. Пленумі ЦК КП(б)У [4, арк. 69]. Голова НКВС України інформував делегатів Пленуму: «Гітлер приділяє багато уваги Правобережжю, де знаходяться 4 німецькі національні райони. Німецький фашизм прагне у нас в тилу створити свої опорні пункти. Шпигунсько-диверсійну роботу німці-фашисти проводять також у Донбасі та інших областях України» [4, арк. 70].

Подібна позиція щодо «фашистської діяльності» етнічних німців висловлювалася й на XIII з'їзді КП(б)У (травень-червень 1937 р.). Один з колег В. Балицького (Іванов) заявив: «Велика робота проведена на Україні німцями... через німецьке куркульське населення, до того ж в цій галузі вони організують прямо штурмові загони» [5, арк.153]. «... Я повинен сказати, що у відношенні роботи серед німецького населення справи йдуть [погано. – Б.Ч.] не тільки тому, що там всі **фашисти** [виділення наше. – Б.Ч.]. Однак німецьке населення не однакове. Там є і дуже багато **радянських людей**» [виділення наше. – Б.Ч.] [5, арк. 154]. Заговорили на з'їзді партії і про «шкідництво різних націй». «Подальші роботи, що проводяться Українським Відділом Союзнафти та Укргеологтрестом з розвідування промислової нафти, не можуть вважатися задовільними з досить простої причини. Звичайно, «шкідництво різних націй» не могло лишити без уваги, без боротьби такого епізоду, як епізод перетворення України в Нафтову Україну. Шкідництво йшло з самого початку» [6, арк. 74]. Автор цієї заяви – член ЦК КП(б)У, відомий державний діяч України О. Шліхтер, який звинуватив у «шкідництві» не окремих «контрреволюціонерів» та «націоналістів», а різні нації. Заява О. Шліхтера, як партійного та державного діяча, була, фактично, офіційним гаслом, своєрідним закликком до боротьби з «шкідницькими націями» та відображала сутність шовіністичної політики сталінського режиму.

Заявами про «шкідництво» сталінські поплічники намагалися нав'язати суспільній свідомості уявлення про те, що німці, поляки та представники інших етнічних груп – це потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку

діяльність яких треба викоринювати у будь-який спосіб. «Логічним» наслідком такої соціально-психологічної установки стосовно німців та поляків стали й певні конкретні заходи, форми застосування яких залежали не стільки від наявності зібраного «компрометуючого матеріалу», скільки від фантазії, а точніше примхи реалізаторів репресій. Як зазначалося, діапазон репресивних акцій був величезний: від звільнення з роботи людей у зв'язку з їхньою національною приналежністю до арештів членів неіснуючих контрреволюційних організацій та депортацій з місць проживання.

Фабрикувалися справи шпигунських, диверсійних та повстанських організацій, що склалися з українських, німецьких, польських, грецьких та інших «націоналістів». Більшість союзів, організацій, центрів, що проходили по лінії НКВС, якщо й існували, то лише в уяві організаторів репресивних акцій. Однією з таких міфічних шпигунських організацій був «Національний Союз німців на Україні». 16 березня 1937 р. Наркомат юстиції УРСР надіслав секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору, голові РНК УРСР П. Любченку та Наркому юстиції СРСР В. Криленку «Спецінформацію» «Про к[онтр]-р[еволюційну] організацію в Хортицькому німецькому педтехнікумі». В документі зазначалося: «Спецколегією Дніпропетровського облсуду 19-22 лютого ц[ього] р[оку] заслухано справу групи учасників контрреволюційної, фашистської організації «Національний Союз німців на Україні», що організували свою контрреволюційну діяльність в Хортицькому німецькому педагогічному технікумі.

Встановлено, що вказана група очолювалася к[олишнім] директором вказаного технікуму Біликом Мартином та к[олишнім] директором машинобудівельного технікуму Гоером» [7, с. 191]. У «Спецінформації» стверджувалося, що перед «контрреволюціонерами» та «шпигунами» ставилося завдання проведення контрреволюційної, диверсійної, повстанської та антирадянської діяльності, а з початком війни між СРСР та Німеччиною – здійснення також й бактеріологічних методів війни в Україні [7, с. 191].

Тональність та текст зазначеного документу свідчать про надуманість звинувачень щодо «шпигунської» діяльності членів організації, а також про те, що «справа» була сфальсифікованою каральними службами режиму. Одночасно науковці продовжували дослідження питань, пов'язаних зі справою цієї «шпигунської» організації. За ініціативою автора пропонованої публікації керівництво Інституту національних відносин і політології НАН України звернулося до СБУ з проханням висловити власні міркування щодо об'єктивності вироку учасникам «Національного Союзу німців на Україні», а також можливості ознайомлення співробітниками Інституту з матеріалами справи зазначеної організації. За результатами додаткового вивчення матеріалів справи «Національного Союзу німців на Україні» на адресу Інституту була надіслана відповідь, у якій зазначалося, що директор Хортицького німецького машинобудівельного технікуму Карл Карлович Гоер та директор Хортицького

німецького педагогічного технікуму Мартин Гугович Білик, а також Генріх Петрович Янцен, Генріх Іванович Классен, Микола Оттович Штейнінгер та інші учасники «контрреволюційної фашистської організації» у серпні 1937 р. були розстріляні. У червні 1959 р. Військова Колегія Верховного суду СРСР карну справу К.К. Гоера, М.Г. Білика та інших «контрреволюціонерів» закрила за відсутністю складу злочину. 3 серпня 1962 р. Запорізький обласний суд реабілітував Г.П. Янцена, Г.І. Классена, М.О. Штейнінгера, а також інших учасників «Союзу». У постанові Президії Запорізького обласного суду від 3 серпня 1962 р. про реабілітацію осіб німецької національності, репресованих у 1937 р., зазначалося: «Додатковою перевіркою встановлено, що у справі нема доказів антирадянської діяльності зазначених вище осіб, а матеріали справи щодо них, по суті, сфабриковано. У судовому засіданні частина підсудних відмовились від своїх показань, а в касаційних скаргах посилались на застосування щодо них незаконних методів ведення слідства» [8, с. 209-210].

Зазначимо, що у листі на адресу Інституту співробітники Управління СБУ у Запорізькій області констатували: «Враховуючи викладене вважаємо, що указаних Вами осіб, не можна вважати членами «Національного Союзу німців на Україні», так як такого фактично не існувало». Тобто, справа «Національного Союзу німців на Україні» була сфабрикована каральними службами режиму.

В контексті радянсько-німецьких відносин необхідно розглянути ще одну гостру проблему – жахливий голод, який охопив Південні регіони України у 1932-1933 рр. Влада намагалася втаємничити те, що відбувалося в Україні, однак враховуючи величезні масштаби голоду приховати це від світової громадськості було неможливо. Інформація про голод в Україні надходила до світової громадськості з різних джерел, зокрема, дипломатичними каналами. Зазначимо, що ці проблеми ґрунтовно висвітлені у статті А.І. Кудряченка «Голодомор в Україні 1932-1933 років та його суспільно-політичні наслідки за оцінками тогочасних німецьких дипломатів», а також інших працях дослідника [9, с. 57-70]. Варто наголосити, що співробітники Генерального консульства Німеччини у Харкові, столиці України до 1934 р., а також консульств у Києві й Одесі були добре поінформовані про те, що відбувається у різних регіонах республіки. Знали вони і про голод, який поширювався у Південних регіонах України, зокрема і районах, де знаходилися німецькі та менонітські сільськогосподарські колонії. Дипломати уважно вивчали численні листи та звернення голодуючих до німецьких представництв, безпосередньо зустрічалися з ними, аналізували події, які відбувалися в українському селі, причини та соціально-політичні наслідки голоду 1932-1933 рр. Зрозуміло, що звіти німецьких дипломатів та їх спостереження щодо подій, пов'язаних з голодом 1932-1933 рр. передавалися в Міністерство закордонних справ Німеччини, а нині їх можна знайти у політичному архіві МЗС ФРН [9, с. 59].

Важливу інформацію про голод та причини його виникнення у сільських місцевостях Волині знайдено у річному звіті Одеського консульства Німеччини

від 6 грудня 1933 р. У документі зазначалося: «Українська частина округу найбільше постраждала від голоду, особливо у зимовий період. Цей голод був здебільшого викликаний, власне, самими органами влади, які з кінця 1932 р. систематично конфісковували весь врожай і запаси, оскільки Одеська область не виконала своїх зобов'язань щодо поставки зерна. Тому все зерно було вивезене, і села справді наприкінці 1932 р. – на початку 1933 р. залишилися без хліба. У лютому надійшли перші повідомлення про численні смерті від голоду і про людоїдство. Найгірше становище було на півночі округу. Але й в Одесі можна було побачити на вулицях виснажених людей, які вмирали від голоду» [9, с. 62].

Десятки тисяч громадян Європи, США, Канади та інших країн світу намагалися допомогти тим, хто вмирав від голоду у результаті злочинних дій сталінського режиму. Для організації допомоги голодуючим в СРСР (як і під час голоду 1921-1923 рр.) починають виникати численні державні та громадські благодійні організації. Значну допомогу надали благодійні організації, які діяли у Німеччині.

У 1937 р. масові каральні операції проводилися серед німецького населення Одеської області, на території якої мешкали 120 тис. німців, з них 50 тис. – у трьох німецьких національних районах – Спартаківському, Зельцьському та Карл-Лібкнехтівському. Одеський обком КП(б)У, «фахівці» з НКВС стверджували, що населення цих районів охоплене «контрреволюційною фашистською діяльністю». У зв'язку з цим на адресу ЦК КП(б)У була надіслана «Довідка до доповіді про політичний стан німецьких районів Одеської області» (вересень 1937 р.). У «Довідці», підготовленій співробітниками НКВС, зазначалося: «...Німецьке населення України розглядається фашистськими розвідувальними органами як середовище, звідкілья береться сила та актив її підривної діяльності в Радянській Україні». Для надання репресіям більшої ефективності НКВС пропонувало «не послабляючи оперативного удару НКВС» з розгрому підпілля у німецьких селах, розгорнути партійно-масову роботу у німецьких районах, посилити керівництво по лінії радянської роботи, а також виселити «контрреволюційні елементи» з німецьких районів області – до 5 тис. родин [7, с. 200]. Якщо припустити, що кожна родина складалася з 3-4 осіб, то НКВС передбачало виселити до 20 тис. німців або майже кожного другого мешканця німецьких національних районів Одеської області.

Масові депортації німецького та польського населення з місць їх традиційного поселення офіційно пояснювалися не тільки участю у «контрреволюційній» діяльності «антирадянських» елементів, але й причинами економічного та військово-політичного характеру, зокрема впровадженням заходів для укріплення прикордонної смуги. Здійснювалися ці заходи передусім у стратегічно важливих регіонах, до яких, як відомо, належала й Україна. Така особлива увага московської влади щодо України визначила і масштабність

переселень, що здійснювалися у різних її районах, зокрема у прикордонній смузі.

Пізніше депортаціям підлягали і ті німецькі колоністи, які мешкали на території Західної України. Як відомо, згідно з радянсько-німецьким договором від 28 серпня 1939 р. (пакт Молотова-Ріббентропа) відбувся поділ «сфер впливу» СРСР та Німеччини у Східній Європі. Під наглядом змішаної радянсько-німецької комісії більшість німецького населення, що мешкало в західноукраїнських землях, переїхало до Німеччини або в зони її впливу. Тих німців, які бажали виїхати з нових областей Радянського Союзу, але не були прийняті німецькою владою, відправили у східні райони країни. У зв'язку з цим німці, поляки, а також представники низки інших етнічних груп розглядалися органами влади України як «шкідницькі нації». Зрозуміло, що подібне ставлення було й щодо тих етнічних німців, які опинилися у зонах контролю Радянського Союзу. Зокрема, німці, які раніше проживали на території Польщі, розчленованої у вересні 1939 р. тоталітарними режимами, розглядалися радянською владою не тільки як «німецьке населення», але й як колишні громадяни країни, що належали до «буржуазного», «імперіалістичного» світу. Подібні «обставини» викликали у представників радянсько-партійного апарату, НКВС та інших державних структур особливу увагу, занепокоєність та прагнення будь-якими методами «присікти» імовірну, гіпотетично уявну можливість здійснення з боку етнічних німців «антирадянської» та «шпигунської» діяльності. У результаті, до цієї категорії громадян німецької національності, як і взагалі до німецького населення країни, продовжували здійснюватися масові арешти, депортації та інші форми репресивних акцій.

З початком Великої Вітчизняної війни становище етнічних німців в Радянському Союзі ще більше ускладнюється. Сталінський режим розпочинає масові депортації етнічних німців з різних регіонів СРСР. Термін «депортація» означає примусове переміщення, висилку, заслання за межі певної території окремих осіб або етнічних чи соціальних груп. Депортації набували форми «етнічних чисток» щодо представників німецької національності, які мешкали в центральних та прикордонних районах СРСР. У серпні 1941 р. до Комі АРСР були переселені родини німців – «трудових переселенців», які були виселені з України до Карелії у 1932-33 рр. [10, с. 698]. 26 серпня 1941 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР приймають постанову про «Переселення німців з Республіки німців Поволжя, Саратовської та Сталінської областей» [10, с. 698]. Цією постановою «партії та уряду» віддавався наказ переселити до Сибіру та Казахстану всіх етнічних німців Поволжя (майже 500 тис. осіб). Керівництво та здійснення переселень покладалося на НКВС із залученням низки відомств та державних установ. Масовим депортаціям до східних районів країни піддавалося також і німецьке населення, яке проживало у Європейській частині СРСР. 31 серпня 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) приймає постанову «Про німців, які мешкають

на території Української РСР». Зазначеним документом передбачалося депортувати понад 80 тис. німецького населення України [10, с. 699]. Депортації здійснювалися на підставі й інших документів. За постановою Державного Комітету Оборони (ДКО) № 702сс протягом вересня-жовтня 1941 р. до Казахстану передбачалося депортувати 63 тис. німців, які мешкали в Запорізькій області та ще 46 тис. із Сталінської та Ворошиловградської областей [10, с. 700]. У жовтні 1941 р. 31 тис. німців із Запоріжжя було переселено до Актюбінської, Джамбульської, Карагандинської, Кзил-Ординської, Кустанайської, Новосибірської та Семипалатинської областей; 35 тис. німців з Донеччини було переселено до Алма-Атинської, Східно-Казахстанської, Павлодарської, Семипалатинської, Акмолинської та Новосибірської області; ще 10 тис. німців, які проживали в Луганській області було переселено до Північно-Казахстанської та Семипалатинської областей [10, с. 700].

Під час бойових дій більшість території України за винятком Трансністрії та Галіції за рішенням нацистського керівництва увійшла до складу Рейхскомісаріату Україна (РКУ) з адміністративним центром у м. Рівне. З 1 вересня 1941 р. РКУ очолював Е. Кох. До складу РКУ входило п'ять генерал-комісаріатів з центрами у Житомирі, Луцьку, Києві, Миколаєві та Дніпропетровську. Імперське міністерство окупованих східних територій на чолі з А. Розенбергом також претендувало на управління територією Рейхскомісаріату Україна та контролю за етнічними німцями, які там мешкали. Водночас подібні претензії висловлювало керівництво СС, відомства Г. Гімmlера та Г. Герінга. За попередніми підрахунками окупаційної влади на території Рейхскомісаріату Україна знаходилося 163 тис. етнічних німців, зокрема у Житомирському генерал-комісаріаті – 42 тис., Київському – 9 тис., Луцькому – 5 тис., Дніпропетровському – 70 тис., Миколаївському – 30 тис., у Мелітополі – 7 тис. [11, с. 338].

За розпорядженням рейхскомісара Е. Коха від 15 вересня 1942 р. німці, які мешкали на території РКУ визнавалися такими, що належать до німецької національної спільноти («gehoren zur deutschen Volksgemeinschaft»), проте це не означало надання їм німецького громадянства [12, с. 366]. 23 листопада 1942 р. у Міністерстві внутрішніх справ Німеччини було прийнято рішення про надання німецького громадянства особам, які пройшли реєстрацію та внесені до реєстру «Етнічні німці України» («Deutsche Volksliste Ukraine»). За результатами проведення реєстрації етнічних німців та внесенням до реєстру їм видавалося посвідчення («Ausweis der Deutschen Volksliste der Ukraine»), яким встановлювалося внесення до реєстру та надання німецького громадянства («besitzt die deutsche Staatsangehörigkeit»). Водночас отримання німецького громадянства етнічними німцями не означало надання їм рівних прав з «рейхсдойче» [12, с. 366-367]. Циркуляром Імперського міністерства окупованих східних територій від 1 грудня 1942 р. роз'яснювалося, що німецькі

піддані та «фольксдойче» мають різний правовий статус. Зазначалося, що «фольксдойче» – це особи німецької національності, які не мають німецького громадянства [12, с. 367].

З початку контрнаступу радянських військ наприкінці 1941 – початку 1942 рр. нацистське керівництво прийняло рішення про переселення етнічних німців, які знаходилися на території України, Білорусії, Молдови, Криму, Північного Кавказу та північно-західних областей Росії до західних регіонів. У лютому 1943 р. було евакуйовано близько 11500 німців, які мешкали у Калмикії, Північному Кавказі, а також у Харківському та Сталінському округах України [13, с. 29]. У лютому-травні 1943 р. проводилася евакуація німецького населення з району Станції Синельніково, яка знаходилася у Дніпропетровській області [13, с. 30]. Масова евакуація німецького населення з території Рейхскомісаріату Україна здійснювалася з серпня 1943 р. до травня 1944 р. Евакуація здійснювалася з районів Харкова, Миколаєва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Нікополя, Кривого Рогу, Мелітополя, Маріуполя та Криму. Загалом з цих регіонів до жовтня 1943 р. було евакуйовано понад 140 тис. етнічних німців [13, с. 30]. Спочатку вони були розміщені на території Житомирської, Волинської та Подольської областей, а потім перевезені до Генерал-Губернаторства та Вартегау. Ще 44600 німців, загалом тих, які мешкали на Волині, були переселені до західної частини Рейхскомісаріату Україна – спочатку в район Білостоку, а потім до Вартегау [13, с. 30]. Зазначимо, що район Вартегау знаходився на території польських округів Познань, Іновроцлав та Лодзь і входив після окупації Польщі у вересні 1941 р. до складу Німецької імперії, як «Імперський край Вартегау», який призначався для «онімецчення» цієї території, тобто вилучення польського, єврейського та іншого іонаціонального населення й заселення його території етнічними німцями [14, с. 321]. До липня 1944 р. у Вартегау знаходилося близько 240 тис. етнічних німців, які раніше проживали у Причорномор'ї, Східній Волині та Трансністрії. У січні 1945 р. Вартегау був зайнятий Червоною армією та поставлений під контроль радянської військової адміністрації [13, с. 31]. Загалом до кінця березня 1944 р. з Рейхскомісаріату Україна було евакуйовано 116625 етнічних німців [13, с. 30].

Зазначимо, що евакуація етнічних німців отримала назву «адміністративних переселень». А власне термін «адміністративні переселенці» означав контингент етнічних німців, які підлягали переселенню на території, що знаходилися під контролем Німецького Рейху [13, с. 30]. Переселення здійснювалися під управлінням та охороною окупаційної влади, яка уважно стежила за тим, щоб всі «фольксдойче» були евакуйовані у визначені для них місця. До того ж, звернемо увагу на те, що ставлення людей до евакуації, їх бажання залишитися або бути переселеними, окупаційна влада до уваги не приймала. Це були примусові переселення тих «фольксдойче», які формально мали певні «привілеї» у порівнянні з представниками інших етнічних груп. За

висловом А. Айсфельда етнічні німці опинилися у стані «привілейованих жертв» [12, с. 369]. У 1944 р., переселення етнічних німців дозволило їм уникнути репресій з боку каральних служб сталінського режиму [12, с. 369]. Однак, у подальшому, ці переселення «фольксдойче» на Захід стали причиною переслідувань та дискримінації етнічних німців органами радянської влади, які відбувалися протягом багатьох повоєнних років [12, с. 369].

Під час бойових дій з просуванням Червоної армії на територію Польщі та Чехословаччини виникає питання про ставлення органів влади до військовополонених, оstarбайтерів, адміністративних переселенців, а також етнічних німців («фольксдойче»), які були вивезені до Рейху або добровільно перейшли на його територію. 31 серпня 1944 р. ЦК КП(б)У та РНК УРСР приймають постанову про утворення органами НКВС перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ) або перевірконо-фільтраційних пунктів (ПФП) у прикордонних Львівській, Дрогобичській та Волинській областях [15, с. 99]. Протягом жовтня-грудня 1944 р. у складі фронтів були сформовані збірні та збірно-пересилочні пункти (ЗПП) та табори, до яких направляли репатріантів. Уздовж кордону СРСР діяло 15 перевірконо-фільтраційних таборів (ПФТ) НКВС та 35 збірно-пересилочних пунктів Наркомату оборони [12, с. 370-371].

4 жовтня 1944 р. РНК СРСР приймає постанову «Про Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатрійованих громадян СРСР». На посаду Уповноваженого було призначено генерал-лейтенанта Ф. Голікова. 6 жовтня Ф. Голіков видає інструкцію про проведення репатріації громадян СРСР, які були звільнені Червоною армією або збройними силами союзних держав [15, с. 99]. 6 січня 1945 р. РНК СРСР приймає постанову «Про прийом та розміщення репатрійованих радянських громадян» [15, с. 100]. 22 травня приймається рішення про утворення в структурі НКВС відділу «Ф», який відповідав за фільтрацію репатрійованих осіб [15, с. 101]. Репатріантів, зокрема і етнічних німців, передавали до фільтраційних таборів НКВС, а потім переправляли на радянську територію [15, с. 103].

Радянські репатріаційні команди у західних окупаційних зонах закликали російських німців повернутися до Радянського Союзу. Перед людьми виникала дилема: повернутися на батьківщину або залишитися на Заході. Частина німців погоджувалася повернутися, а інші намагалися ухилитися від репатріації – виникала проблема роз'єднаних сімей [15, с. 105]. Всього, за підрахунками, в СРСР було репатрійовано близько 245-250 тис. російських німців, які знаходилися після закінчення війни на території, яка контролювалася Радянською армією, а також 45-50 тис. російських німців, які знаходилися на території західних окупаційних зон [15, с. 117].

За наказом НКВС СРСР № 0027 від 10 січня 1946 р. та директиви НКВС СРСР № 21 від 24 січня 1946 р. репатрійовані німці, які служили у стройових частинах вермахту відправлялися до спеціально утворених для них комендатур. Зазначені установи знаходилися у підпорядкуванні Наркомату вугілля

Казахстану, а також в Бурят-Монгольській АРСР, Красноярському краї, Кемеровській, Молотовській та Іркутській областях [15, с. 111-112]. В Україну змогли повернутися лише окремі репатріанти – в липні 1945 р. до Чернігівської області переїхала невеличка група німецьких репатріантів у кількості 10 дорослих та 14 дітей. Однак й вони пізніше були змушені виїхати на спецпоселення до Новоросійської області [15, с. 112]. Перші німці-репатріанти, які пройшли перевірку у ПФТ, повернулися до місць проживання, зокрема, в Україну, Крим, Приазов'я та деякі інші регіони. Проте в подальшому органи НКВС розпочали відправляти репатріантів до спецпоселень.

Ставлення органів влади до репатріантів було негативним, а часто й ворожим. 21 липня 1945 р. був виданий указ НКВС СРСР «Про облік та реєстрацію радянських громадян, які репатріюються». Як зазначає А. Айсфельд, формально вони мали однакові права з іншими спецпереселенцями, які визначалися постановою РНК СРСР від 8 січня 1945 р. «Про правовий стан спецпереселенців», проте зрівнювання прав німців-репатріантів з іншими спецпереселенцями не було [15, с. 114]. У перші повоєнні роки політика партійних та радянських органів була направлена на закріплення депортованого населення низки народів країни, зокрема і етнічних німців, у визначених для цього районах. 26 листопада 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про карну відповідальність за втечі з місць обов'язкового та постійного поселення осіб, виселених до віддалених районів Радянського Союзу у період Вітчизняної війни». У документі підкреслювалося, що «переселення до віддалених районів Радянського Союзу... проведено довечно, без права повернення їх до колишнього місця проживання» [16, с. 232].

Зняття обмеження із спецпереселенців почалося у липні 1954 р. після прийняття Постанови Ради міністрів СРСР № 1439-689 «Про зняття деяких обмежень у правовому стані спецпереселенців». Спочатку зняття обмежень стосувалися дітей до 16-річного віку та дітей старше 16 років, які були прийняті або вже навчалися в учбових закладах. У подальшому зняття з обліку спецпоселення Міністерства внутрішніх справ стало поширюватися на учасників Великої вітчизняної війни, осіб нагороджених орденами та медалями СРСР, членів родин загиблих на фронті, викладачів навчальних закладів та деяких категорій жінок [16, с. 232-233].

Зняття обмежень в правовому стані більшості німецького населення СРСР сталося після німецько-радянських переговорів у Москві у вересні 1955 р. Їх зняття мотивувалося тим, що «існуючі обмеження у правовому стані спецпереселенців-німців та членів їх родин, виселених в різні райони країни, у подальшому не викликаються необхідністю» [16, с. 233]. Зазначалося, що «зняття з німців обмежень за спецпоселенням не призводить до повернення майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатися в місце, звідкіля вони були виселені» [16, с. 233].

Проблема російських німців в перше післявоєнне десятиліття не була помітним фактором у радянсько-німецьких відносинах. Ситуація почала змінюватися після того, як у лютому 1955 р. у ФРН було прийнято закон, відповідно до якого німецькими підданими визнавалися особи, які отримали громадянство у роки Другої світової війни. Питання про подальшу долю російських німців почало активно обговорюватися після того як у вересні 1955 р. між СРСР та Німеччиною були відновлені дипломатичні відносини на рівні посольств та консульств [17, с. 115]. Під час дипломатичних переговорів у ноті німецької сторони зазначалося: «До числа обговорюваних відноситься і питання про звільнення тих німців, які нині знаходяться під арештом на території Радянського Союзу і в зоні його впливу, і яким перешкоджають виїхати з цих областей» [17, с. 115]. Під час переговорів у Кремлі канцлер К. Аденауер заявив, що йдеться не тільки про військовополонених, а й про 130 тис. німців, від яких отримано заяви і яким перешкоджають виїхати з СРСР [17, с. 15]. Голова Ради Міністрів М. Булганін змушений був «під чесне слово» пообіцяти, що вони будуть відпущені [17, с. 116]. Після проведення переговорів між радянською та німецькою сторонами у 1955 р. німецький Червоний Хрест намагався встановити контакти між членами сімей, які у результаті війни опинилися на території різних країн. Така робота проводилася у контакті з радянським Червоним Хрестом. У результаті російські німці змогли отримувати від родичів з Німеччини не тільки листи, але й посилки [17, с. 116]. Не дивлячись на те, що переговори з питання російських німців постійно затягувалися, у 1958 р. до Німеччини виїхало 4122 особи, а наступного року – 5563 [17, с. 118]. З весни 1960 р. радянський уряд вважав, що угода про репатріацію виконана і термін її вичерпано. За оцінками німецької сторони у ФРН змогли повернутися тільки 60% німецьких підданих, які мешкали у Радянському Союзі. Водночас, під часів переговорів К. Аденауера у Москві становище російських німців суттєво покращилося – 13 грудня 1955 р. Президія Верховної Ради СРСР приймає указ «Про зняття обмежень у правовому стані з німців та членів їх сімей, які знаходяться на спецпоселенні». У результаті чого вони отримали право залишати спецпоселення та переїжджати в інші регіони Радянського Союзу за винятком місць їх довоєнного проживання [17, с. 118].

Нові можливості для забезпечення етносоціальних, культурних, релігійних та духовних запитів німецької етнічної спільноти виникають у період сучасного українського державотворення. В умовах складного соціально-економічного та фінансового становища, а також зовнішньої загрози з боку Російської Федерації, анексії Криму та бойового протистояння на Сході країни, українська нація, суспільство, органи державної влади здійснюють необхідні заходи для досягнення подальшої гармонізації міжетнічних відносин, забезпечення потреб й етнокультурних цінностей усіх національних спільнот, як однієї з ключових проблем розвитку суверенної української держави. Від рівня вирішення

зазначених проблем багато в чому залежить сталість і міцність державних інститутів, рівень демократизму в суспільстві, міжнародний престиж та авторитет України.

Список використаних джерел та літератури

1. Савин А.И. Формирование концепции немецкой «пятой колонны» в СССР (середина 1920-х годов) // Вопросы германской истории: [сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева]. – Днепропетровск: «Пороги», 2007. – С. 215-226.
2. Этноконфессия в советском государстве. Меннониты Сибири в 1920-1930-е годы: эмиграция и репрессии. Документы и материалы [составитель и научный редактор А.И. Савин]. – Новосибирск: «Посох», 2009. – 752 с.
3. Хмельников О.Г. Торговельні зв'язки як фактор становлення добросусідських відносин між Україною та Німеччиною на початку 1920-х років // Вопросы германской истории: [сб. науч. тр. / ред. кол.: С.И. Бобылева (отв. ред.) и др.]. – Днепропетровск: Вид-во Днепропетровського ун-ту, 2001. – С. 221-228.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі: ЦДАГО) України, ф. 1, оп. 1, спр. 472.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 488.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 489.
7. Німці в Україні. 20-30-ті рр. ХХ ст. [зб. док. держ. архівів України / упоряд. Яковлева Л.В., Чирко Б.В., Пишко Л.П.]. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1994. – 243 с.
8. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття): монографія. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.
9. Кудряченко А.І. Голодомор в Україні 1932-1933 років та його суспільно-політичні наслідки за оцінками тогочасних німецьких дипломатів // Вопросы германской истории: [сб. науч. тр. / отв. ред. С.И. Бобылева]. – Днепропетровск, 2008. – С. 57-70.
10. Айсфельд А. Депортация // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: В. Карев (пред.редкол.) и др. – М.: «ЭРН», 1999. – С. 696-703. – Т. 1: А-И.
11. Айсфельд А. Великая Отечественная война // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: В. Карев (пред.редкол.) и др. – М.: «ЭРН», 1999. – С. 696-703. – Т. 1: А-И.
12. Айсфельд А. Привилегированные жертвы: этнические немцы Украины во время и после Второй мировой войны // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського [зб. наук. пр.]. – Випуск 3.30: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ, 2011. – С. 361-378.
13. Айсфельд А. Административные переселенцы // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: В. Карев (пред.редкол.) и др. – М.: «ЭРН», 1999. – С. 696-703. – Т. 1: А-И.
14. Айсфельд А. Вартегау // Немцы России: энциклопедия в 3-х т. / редкол.: В. Карев (пред.редкол.) и др. – М.: «ЭРН», 1999. – С. 696-703. – Т. 1: А-И.
15. Айсфельд А. Репатриация на чужбину ... (репатриация советских немцев 1946-1947 гг.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 2 (29). – С. 99-119.
16. Айсфельд А. Национальная политика в СССР по отношению к немцам // Вопросы германской истории: [сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева]. – Днепропетровск: РИО ДНУ, 2005. – С. 209-239.
17. Айсфельд А. Российские немцы в послевоенных советско-германских отношениях // Отечественная история. – 1996. – № 3. – С. 115-128.

Чирко Б.В. Этнические немцы Украины в контексте советско-немецких отношений (1920-1950-е гг.).

Целью публикации является исследование этнополитических, социально-экономических, демографических и иных процессов, которые происходили в среде немецкой этнической группы

України в контексті радянсько-німецьких міждержавних відносин у 1920-1950-х рр. Автор аналізує відношення органів державної влади до німецької етнічної групи, причини, механізми реалізації, демографічні та соціально-політичні наслідки політичних репресій сталінського режиму в відношенні етнічних німців, масові депортації німецького населення з регіонів традиційного проживання в міжвоєнний період.

Автор підкреслює, що репресивні акції були обумовлені і тісно пов'язані з адміністративно-приказними методами здійснення внутрішньої політики, милитаризацією економіки, колективізацією села, насильственими хлібозаготовками, антирелігійними кампаніями та т.п. Репресії в відношенні «націоналістів» (німецьких, польських і інших) зв'язувались і з міжнародним фактором – обостренням обстановки в світі. Ухудшення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею і відповідне посилення антинімецької та антипольської пропагандистської кампанії обумовили, в частині, особливу передубеженість радянських влад по відношенню до німецького та польського населення, яке розглядалось як потенціальна база «фашистської» діяльності в країні.

В публікації аналізується соціальний і правовий статус «фольксдойче» в роки Великої вітчизняної війни та відношення до «етнічних німців» України з боку нацистського окупаційного режиму. Розглядаються статус і характер перебування етнічних німців в режимі спецпоселень, репатріації та проблеми роз'єднаних сімей в післявоєнні роки.

Особливу увагу автор приділяє проблемам зняття обмежень в правовому відношенні більшості німецького населення СРСР в результаті німецько-радянських переговорів в Москві 1955 р., спробам етнічних німців і органів державної влади України забезпечити етносоціальні, культурні, релігійні та духовні інтереси німецької етнічної групи в умовах сучасної української державності та углублення демократичних процесів в українському суспільстві.

Ключові слова: етнічні німці, Україна, СРСР, Німеччина, міждержавні відносини, сталінський режим, репресії, терор, депортації, репатріації.

Chirko B Ethnic Germans of Ukraine in the Context of Soviet-German Relations (1920-1950s).

The aim of the publication is the study of ethno-political, socio-economic, demographic and other processes taking place in the environment of the German ethnic group of Ukraine in the context of the Soviet-German inter-state relations during 1920-1950s. The author analyzes the attitude of governmental bodies to the German ethnic community, causes, mechanisms of realization, demographic, social and political consequences of political repressions of the Stalinist regime against ethnic Germans, mass deportation of the German population from the regions of traditional accommodation in the interwar period.

The author emphasizes that the repressive actions were caused by and closely related to administrative-imperative methods of implementation of domestic policies, the militarization of the economy, collectivization of village, violent grain procurements, antireligious campaigns etc. Repressions of the “nationalists” (German, Polish, etc.) were linked with the international factor - the aggravation of the situation in the world. The deterioration of relations between the USSR and Germany and Poland as well as the corresponding strengthening of anti-German and anti-Polish propaganda campaign led in particular to a special bias of Soviet authorities towards the German and Polish population, which was considered as a potential base for “Nazi” activities in the country.

This publication analyzes the social and legal status of “volksdeutsche” during World War II, the attitude towards “ethnic Germans” of Ukraine from Nazi occupation regime. The status and nature of ethnic Germans staying in the mode of special settlements, repatriation and problems of separated families in the postwar years have been considered.

The author has paid special attention to the problems of lifting restrictions in the legal status of the majority of the German population of the USSR as a result of the German-Soviet negotiations in Moscow in 1955, the attempts of ethnic Germans and the government of Ukraine to ensure ethnic, social, cultural, religious and spiritual needs of the German ethnic community under conditions of modern Ukrainian state – building and deepening of democratic processes in Ukrainian society.

Keywords: *Ethnic Germans, Ukraine, the USSR, Germany, international relations, the Stalinist regime, repressions, terror, deportations, repatriations.*